

տարրադպրուած են անկասկած, ինչպէս
կ'ենթադրեն Ղունթ և Էնիլէր, այնպէս
որ այս վերջին կարծիքը առաջինին հետ
անհամաձայն չէ անպայման:

Ինչ որ ալ ըլլայ, շատ կարելի է որ
այս բոլոր ենթադրութիւնները կամ կար-
ծիքները հասանական ըլլան, քանի որ
քարիւղներուն տեսակները շատ զանազան
են. հետեւաբար պէտք է ընդունիլ թէ
քարիւղները մէկէ աւելի ծագումներ ունին:

ՎԱՐԳԻՍ ԵՐԱՄԵԱՆ

(Շարայարիւի)

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ՍԻԶԱՎԱՅՐ

□ ♦ □

Պ. Մինասեան «Բազմավէպ»ի մէջ կը
պատասխանէր իմ մէկ զրախօսականիս, եր
հաստատէր անգամ մըն ալ այն թերին՝ որ
իմ տեսակէտովս կը նշմարէի իր «Նոր
Օրոտեմ Տեւիլքը» գործին մէջ:

Սխալ հասկացողութեան մը կը վերագրէ
իմ այն հաստատումը, թէ հեղինակը կեն-
սաբանական օրէնքներով կը բացատրէ
ընկերային օրէնքներն ու հոյովոյթը: Է-
ջերով նշանակած է իր տեսակէտները:
Հոն միայն ուր ժառանգականութեան կը
վերագրէր. դիտել տուած էի միջավայրի
ազդեցութեան կարեւորութիւնը: Հոն ուր
կարեւոր տեղ մը կ'ընծայէր միջավայրին՝
փորձեցի փաստել ժառանգականութեան
ալ ազդեցութիւնը:

Ստոյգ է որ Պ. Մինասեան իր գործին
մէջ հոս ու հոն և պատասխանին մէջ ալ
կ'ընդունի ժառանգականութեան և միջա-
վայրի կրկնակ ազդեցութիւնները: «Ան-
հատին և ազգաց նկարագրին վրայ խոր
տպաւորութիւն կը գործեն թէ՛ միջավայրը
և թէ ժառանգականութիւնը, ուրիշ բա-
նորով թէ Հայրենիքը և թէ ցեղը: Ուրեմն
ընկերութեան ձեւակերպիչ ազգականներն են

ցեղ և միջավայր: Դարձեալ ստոյգ է որ
կ'ընդունի աւանդութիւններու և հաստա-
տութիւններու ալ դերը, բայց հետեւողա-
կան ըլլալու համար կը պնդէր իր գործով,
թէ հաստատութիւնները ցեղին դրոշմը կը
կրեն. այսպէս հայ եկեղեցին, ազգ. աւան-
դութիւնները հայ ցեղին արտայայտու-
թիւնն են: Ուրեմն տրամաբանօրէն ընդու-
նելու է. ցեղը կը կերտէ հաստատութիւն-
ները և ասոնք ալ կ'ազդեն ցեղին նկա-
րագրին վրայ: «Տարբեր ցեղեր համանման
միջավայրի մէջ տարբեր հաստատութիւն-
ներ ունին»: Հակառակ ընկերաբանական
դպրոցին՝ Durkheimի, Bougléի, Lévy
Bruheի, որ կը սորվեցնէ թէ միակ իւրա-
կանութիւնն ընկերութիւնն է. հաստատու-
թիւնները միայն ծնունդ են ընկերութեան՝
Պ. Մինասեան վեր կը հանէ ժառանգա-
կանութեան ալ դերը: Հակառակ հոգե-
բանական բնորոշականութեան՝ Ռիպոյի,
Լը Պօնի և Սթենսլըի՝ կ'ընդունի որ միջա-
վայրն ալ մեծ դեր մ'ունի անհատին և
ազգին նկարագրի կազմութեան մէջ: Եր-
կու տեսութիւնները կը հաշտուին և Պ.
Մինասեան կը կարծէ որ կենսաբանական
կալուածէն դուրս ելլելով ընկերաբանական
օրէնքներով բացատրած է ընկերութեան
ձեւակերպումը:

Մոնթէսքիէն, Պըքլ բնական ազդակ-
ներու վերագրեցին հաստատութիւններու
կազմութիւնը, քաղաքակրթութեան մը ծա-
գումը: Թէն կը գրէր. «Յոյն արուեստը
յունական երկնքի տակ կրնար ծնիլ»¹,
Հէկէլ կը պատասխանէ. «Հոն կը գտնուին
այժմ Թուրքերը, ուր է արուեստին»²:
Պատճառն իմտելով միջավայրի դերը՝ կը
գրէր. «Աթէնքն և Ուլարտայի միջավայր-
ները տարբեր չէին, բայց զբաւ տարբեր
էր մշակոյթին: Կ'ըսէք թէ միջավայրը
կը փոխէ ցեղը: Անգլիացին և Թասմա-
նացին նոյն կլիմայի տակ կ'ապրին, բայց
իրարու չեն նմանիր և հազար տարիէն

1. 1924. Յուլիս:

2. H. Taine, Philosophie de l'Art 4.e II, p. 102
104, 105.

ախարհի շնամանին»¹։ Կոպիտոյ, գերման դըպրոցի աշակերտ, կը գրէր. «Արիական ցեղը սառուցեալ զօտիին կամ ալիքեցեալի տակ մշակող ժը կարող է արտագրել»։ Երկու կենսաբաններ, Տէմուր և Ժօնքներ, ուսուցիչներ Պրիւսիայի համալսարանին, կը գրեն. «Ազգային նկարագիրը համարապատասխան արտայայտութիւնն է քաղաքացիներու ժառանգական յատկութիւններուն, ժողովուրդի մը հաստատութիւնները՝ ուրոնցմով կը բացատրուի յաճախ պատմութիւնը՝ իրապէս անհատներու ժառանգական յատկանիշներու արտաքին ձևերն են»։ (Science de l'éducation, p. 45 Alcan 1922)։ Կենսաբանական կալուածին մէջ միատու գործնալ Սթենսըրը, Էսթրիասը, Կիւրիովիչէ՝ ընկերութիւնը կը նկատեն գործարանաւորութիւն մը և հետեւաբար կը նոյնացնեն ընկերային և բնական օրէնքները։ Ընկերաբանութիւնը կենսաբանութեան մէկ ճիւղն է ըստ իրենց։ «Մարդկային ամէն համոխմբում ապրելու համար կը յարմարի երկրի մը՝ որուն ազդեցութիւնը կը կրէ։ Այն ատեն մարդկային զանազանակ մ'ունինք, որ երբ հաստատ է՝ ցեղ կը կոչուի։ Միւս կողմէ համախմբումը ծնունդներ և մահեր ունի, ժողովուրդ մըն է։ Ընկերաբանութիւնը երկու ծանօթութիւններ ունի ուրեմն՝ ցեղ և ժողովուրդ. մէկը առարկան է մարդաբանութեան, միւսը՝ ժողովրդագրութեան»²։ Ուրեմն միջավայրը կը կազմէ ցեղը։ Ուրեմն բուսական, կենդանական և ընկերային կենսաբանութիւնները նոյն օրէնքներն ունին տարբեր առարկաներով։ Այս պարագային ընկերաբանական օրէնքները երկրորդն են միջավայրին. «պատմութիւնը խաղ մըն է»։ Այդ կենսաբաններուն համեմատ՝ արտաքին ազդեցութեամբ, մեքենականութեամբ կը բացատրուի ուրեմն ընկերութեանց հոլովոյթը։

Պ. Միլասեան փոխանակ ընկերային

կեանքէ օրինակներ բերելու միջավայրի ազդեցութիւնը բացատրելու համար՝ օրինակ կը բերէ բուսական կեանքէ։ Աւելի հետեւողական է մեթոտին քան վերոյիշեալ կենսաբանները։ Յետոյ ուսումը մը կա՝ տարելով՝ մարդաբանութեան կալուածին մէջ կը մտնէ և կը բերէ արժէքի դատողութիւն մը, բարձր և ստորին ցեղերու զոյութիւնը։ Կոպիտոյ, Ամոն, Լաբուժ պատմական արիականութեան դաւանողները և ընկերային տարվինականութեան վարպետները, Միլայնմէց և Շալմէյէր նոյն տեսութիւնն ունին՝ ցեղերու պայքարը, հզօրներու վերապրումը, տկարներու անհետացումը։

Պ. Միլասեան և վերոյիշեալ հեղինակները նկատի կ'առնեն ցեղը և միջավայրը, որոնք կը ընդունեն անհատին և ընկերութեան կեանքը։ Առանց ժխտելու թէ՛ ժառանգականութեան և թէ՛ միջավայրի դերը յօդուածս կը վերջացնէի. «Ուրեմն անհատը չունի արժէքի գատնողութիւններ իր ուղին գծելու համար...» Ընկերութեան վերածնունդութիւնը գործն է վարել զստակարգի մը... ազգ մը կ'ապրի, կը բարձրանայ իտեպով մը։ Ժառանգական և միջավայրի ազդեցութեան դերէն աւելի կարեւոր տեղ մը կու տայի իմացականութեան, կամքի, մեծ մարդոց և վախճանականութեան՝ քացատրելու համար ազդեցութեանքն ընդհանրապէս, հայունը մասնաւորաբար։

Կենսաբանութեան ընդունած բուսական և կենդանական կրաւորական յարմարման (adaptation passive) տեղ ընկերութեան մը համար ընդունելու է ներգործական յարմարումը։ Կենդանին կը յարմարի միջավայրին, մարդը կը փոխէ միջավայրը։ Անշուշտ ընութեան ոչ մէկ օրէնք կարիքի է փոխել, քայց իմացականութեամբ կարելի է պաշտպանուիլ անոր դէմ։ Բնականաբար ապստամբութիւնը ցոյց կու տայ մարդուն գիտակից և անգիտակից հակազդեցութիւնը միջավայրի պայմաններուն։ «Պիւնստան, կը գրէր Միլլըն, կազմուած է ընութեան հակառակ»։

1. Bugehot: Lois scientifiques du dével. des nations p. 98-4.

2. G. Richard, Sociologie générale, 1911, p. 319.

Արտաքին ազդակները բաւական չեն բարձրացնելու անհատ և համայնը: Բարձրագույն զինուորական և իրաւաբանութիւն կը ստրկեցնեն, որ մարդը կը մշակուի ուղեով նպատակի մը համեմատ: Կամբը բնորոշ շարժառիթներէ տակի կը գործէ զանազան շարժառիթներով, որոնք կը յայացունեն ներքին կեանքէն: Յետի և միջավայրի պայմաններէն յարաբերաբար անկախ են շարժառիթները, որոնք Շոքենհաուէրի համեմատ բնորոշուած են: Պ. Պերկսոն ցոյց տուաւ որ շարժառիթը մարդուն գործունէութեան վրայ չ'ազդեր, ինչպէս մագնիսը երկաթին վրայ, այլ անհատին ներքին կեանքին հետ կը նոյնանայ: Սենտոն գաղափարն իսկ մեքենական ոյժէ մը տարբեր կերպով կ'ազդէ յիմարին մտքին վրայ:

Հաւաքական շարժառիթներն անգամ կը զանաւորուին անհատական պրոպագանդայի: Վիճակագիրները միջին մարդը կը նկատեն, վիճակագրութիւն մը հոգեբանական արժէք չունի: Վիճակագրութիւնը, կենսաբանական ազդակները բաւական չեն բացատրելու Բասքալի մը կրօնափոխութիւնը, Ս. Պոդոսի մը հաւատափոխութիւնը որ Հոմի ճակատագիրը փոխեց: Եւրոպա յեղաշրջուեցաւ կրօնական ցնցումներով:

Ներքին կեանքը, խորհրդածութիւնը կ'եղանակաւորէ մեքենական կեանքը: Չըկայ ընկերային մեքենական տպաւորութիւն մը աւելի հաստատ քան լեզուն: Արդ, անհատը կը ճկէ զայն, մատենագիրն իր ոճն ունի, պիւրճախօսը իր շեշտը, քերթողն իր ինքնատպութիւնը:

Սթուարտ Միլ, Թարտ և Բուրնո, Մարիոն և Նոքանդեաններ (Սթամլէր, Պարթ, Տիլթէյ) կը ճանչնան ձտտողական ոյժերու արժէքը: Միլ կ'ապացուցանէ որ հաստատութիւնները արդիւնքն են բնորոշեան մը. այս ալ՝ կախում ունի ազգային նկարագրի զարգացումէն: Արդ կ'ընդունի որ ժառանգականութիւնէ և միջավայրէ աւելի անհատը ինքնին մեծ դեր ունի իր նկարագրի կազմութեան մէջ:

Թարտ բնախօսա—հոգեբանական օրէնքով

մը, նմանողութեամբ, կը բացատրէ ընկերային իրողութիւնները: Արդ, ամէն նմանողութիւն տեպար մը կ'ենթադրէ: Անհատներու ներքին կեանքը կ'արտաձգուի ընկերային կեանքի մէջ և կը ձևափոխէ զայն: Պատմականօրէն անժխտելի է որ ամէն ցեղ ո՛ր և է միջավայրի մէջ, ամէն հորիզոնի տակ, քաղաքակրթութիւն մ'ունեցեր է:

Այս ցեղը տիրապետած է Թուրքեստանի Մոնկոլներուն, Ֆինլանտացիներուն: Թուրքական ընտանիքէն՝ Հունգարն ու Թուրքը հպատակեցուցած են Դանուբի Սլաւները: Սեմական ցեղէն՝ Արաբներ են: Թարկած են Արեւական ընտանիքէն ազգեր:

Լարուս կ'ընդունի որ ընկերային աբդի իրաւաբանութեամբ տկարները կը վերապրին: Տկար ընկերութիւն մը, ստորին ցեղ մը, կը վանէ հզօր ցեղ մը: (Larousse: Sélections Sociales).

Պ. Մինսկանս նկատու առած չէր ընտանիքի զստակարգի գերը, մեծ մարդոց դերը: Միջավայրէ և ցեղէ անկախօրէն հոյակապ դէմք մը պատմութիւն մը կը կերտէ: Մաքսիլէ կը զրէր որ Լոյսը Անգլիոյ մէջ աղանդի մը հիմնադիրը կրնար ըլլալ: Պոթմի կը նկատէ որ մեթոտականութեան հիմնադիրը, Ուէսլէյ, անգլոսաքոնոս աստվածաբանութեան տուաւ բարոյական խառնուածք մը, առանց որուն դար մը ետք հլատաթոն այնքան մեծ դեր մը կատարելու անկարող պիտի ըլլար: (Boutmy: psychologie politique du peuple anglais, p. 124).

Հանճարը անկախ է զանկի կազմութենէն: Տանդէ միջազուլու էր, Ֆուքսըլո՝ կարճագույն, Բեթարքա փոքր ուղեղ ունէր:

Հոմ քայքայուեցաւ քաղաքական կոիւններով, վարիչ զստակարգի անհետացմամբ, բարբերու ապականութեամբ, մէկ խօսքով, ինչպէս Բուլանձ գիտել տուաւ զմայելի էջերով, «Կամքի ջրատարեամբ»:

Երբ ընդունինք Պ. Մինսկանսի հետ Հայուն հարուստ ժառանգականութիւնը,

պէտք է դաւանինք որ ցեղը և հետևաբար անոր կերտած հաստատութիւնները անկախ են միջոցէն և ժամանակէն: Երբ փոխադարձն ընդունինք՝ պէտք է համոզուինք, որ թէ և անցելոյ մէջ հայր բարձր ցեղի մը պատկանած է՝ բայց ժամանակի ընթացքին կարող է այլասերել և հետևաբար վերածնութիւն մը անկարելի պիտի ըլլայ: Եթէ ընդունինք որ արդի Հայը խառնուրդ մըն է, զարեբու ընթացքին ամէն արշաւանքներու ատեն պատուաստուած, պէտք է ընդունինք կենսաբանական օրէնքի մը համաձայն, որ հայ ազնիւ և բարձր ցեղը կորուսած է իր նկարագիրը, ստորին ցեղերու հետ պատուաստուելով:

Պ. Մինասեան կ'ընդունի որ «ընկերային տարբեր պայմաններու տակ՝ մի և նոյն անձը կրնայ բոլորովին տարբեր նկարագիր մը զարգացնել»: Նոյն ժառանգականութեամբ օժտուած Հայերը, ցրուած աշխարհի ամէն կողմ, ընկերային տարբեր միջավայրերու մէջ տարբեր նկարագիրներ պիտի ունենան: Այդ այլազանութիւնն կը ծնի հայուն աւանդական միաբանութեան քայքայումը, հասարակաց հոգիի մը կազմութեան անկարելիութիւնը, որուն համար Պ. Մինասեանի լաւատեսութեամբ կ'աշխատին իւանդալառ, առաքելական ոգիով տոգորուած վարիչներ, մտաւորականներ, լինգանդացնելով տեսութիւնը՝ կարող ենք եզրակացնել. տարբեր միջավայրի մէջ տարբեր նկարագիր կերտելով՝ յաջորդը պիտի կրէ ցեղային նկարագրէն արդէն շեղած նկարագրի մը և բոլորովին տարբեր միջավայրի մ'ազդեցութիւնը, ուստի բաւական փոխուած պիտի ըլլայ ժառանգականութեամբ և նոյն ազդեցութիւններով ալ աւելի պիտի փոխուի. մինչև որ հիմնական նկարագիրն անհետանայ: Միջավայրը կը կազմէ նոր տեսակ մը, հոգեբանական տեսակ մը, որ իր կարգին նոր հաստատութիւններ պիտի արտադրէ: Մեր այս ենթադրութեան մէջ նկատեցինք ցեղը

տեսականօրէն, այսինքն առանց պատուաստումներու և անկախ ժամանակէն:

Պ. Մինասեան վերջացուցած էր. «Մոր զարանական արդի գրականութեան անծանօթ մէկը պիտի գրէր, որ Ալա ցեղը թէ՛ կարճագուլուն է և թէ երկայնագուլուն», Ատիկա յիշում մըն էր Գոլիֆ Ժորժի մը մարդկային աշխարհագրութեան ուսուցիչ Պրիւնի մէկ հոյակապ գործէն, ուր 755-59 էջերուն մէջ կ'ուսուցանուէր Պալլանիան ժողովուրդներու մարդաբանութիւնը, կարծեմ թէ վերոյիշեալ ուսուցիչը մարդաբանական գրականութեան ծանօթ է: Աւելցնենք Զուիցերիացի մարդաբանի մը ուսուցանութեան սա եզրակացութիւնը. «Յոյները կարճագուլուն են, բայց երկայնագուլուն և միջագուլուն յոյներ փոքրաթիւ չեն: Եթէ ըսելով (Եւնաստանի բնակչութիւնը) այլասեր ժողովուրդ մը հասկնալու էք»:

Միջավայրի և ժառանգականութեան կրկնակ ազդակներուն հետ դաւանելու է չափաւոր քանապաշտութիւն մը, մանաւանդ ընդունելու կամքին գերը ընկերային կենսութիւն մը, Զեմ պնդի որ հաւաքականութիւն մը բարդական ազատութիւն ունենայ, բայց կ'ըմբռնեմ որ ընկերութիւն մը վարիչներու միջոցաւ տէրն է իր ճակատագրին:

Պատմութիւնը մեզի ցոյց կու տայ որ լաւատես ազգեր, նոյն իսկ աստուածներու բարեացակամութիւնը վայելող, կ'անհնաւանդ ենք զիպուածին թողուն ճակատագիրնին: Պարկները անողոք են իրականդոններու հանդէպ, Բարեկոններու համար:

ԽՈՐԷ ԳՅԱԿԵԼ

Քանի՜ ձեռքից եմ՝ վառւել,
վառւել ու հուր եմ՝ դառել,
Հուր եմ՝ դառել՝ լոյս տրել,
լոյս տալով եմ՝ ըսպառւել:

«Ֆանաստեղծութիւններու ցուց. ԹԻՄԱՆԵՆԵՆ
«Հարեակոն» էջ 80

1. Pittard, Archives Suisses d'Anthropologie générale, I, mai 1914, p. 14.